

KEEL *ja* KIRJANDUS

E E S T I N S V

T E A D U S T E

A K A D E E M I A

ja

E E S T I N S V

K I R J A N I K E

L I I D U

A J A K I R I

Nr. 3

•

M Ä R T S 1960

•

III A A S T A K Ä I K

A. H. Tammsaare jalajälgi otsimas

Möödunud aasta septembris sõitsid Kaukaasiasse kultuuriloolisele ekspeditsioonile kaks eesti kirjanduse aspiranti, üks lingvist ja üks eesti keele õpetaja. Meie ühise reisi eesmärgiks oli tutvuda kohtadega, kus kord viibis A. H. Tammsaare, ja üles otsida inimesi, kes on kirjanikuga isiklikult kokku puutunud ning aitavad ehk täpsustada tema Kaukaasias viibimise aega. Samuti oli meil kavas tutvuda Kaukaasia cestlaste elu-oluga ja uurida nende keelt.

Eeltööna õnnestus 1958. aasta juunis Punase Lageda elanike A. Türkeli ja E. Põllu abiga kindlaks teha, missuguses majas peatus A. H. Tammsaare, ning luua kontakt A. Kirkmanni ja A. Vaarmanniga, kes mäletavad mitmeid üksikasju kirjaniku elust Punasel Lagedal.

Varasemate andmete järgi haigestus A. H. Tammsaare 1911. aasta varakevadel raskekujulisse kopsutuberkuloosi. Omandanud viiest riigieksamist ühe (tsiviilõiguse), pidi ta katkestama õpingud ning minema ravile. Tammsaare sõitis Tartust Koitjärvele ja sealt 1912. a. märtsis Musta mere äärde, kuhu jõudis 20. märtsiks.¹ Kirjaniku vennatütar A. Benno mäletab, et Tammsaare viibis 1911. aasta suve ja sügise Koitjärvel ning sõitis Kaukaasiasse alles hilistalvel pärast seda, kui ta oli tõlketööga ja sugulaste ning ülikoolikaaslaste abiga vajaliku sõiduraha kogunud.

Hilisemates mälestuskildudes on J. Murumets märkinud kirjaniku Punasel Lagedal viibimise ajaks 1913. aasta² ning A. Martin 1911. ja 1912. aasta³. Esimese väites kas esitakse aastaarvuga või on tegemist trükiveaga.

A. Martin aga ütleb oma kirjutises, et 1911. a. juuni keskpaiku on Villeim Buk temale ja kohalikule kooliõpetajale J. Kirkmannile⁴ näidanud Punase Lageda asunduses maja, kust A. H. Tammsaare oli äsja lahkunud. Ta oli vaadelnud kirjaniku tuba ja töölauda, millel Tammsaare oli kirjutanud miniatuure.

On vaevalt usutav, et Tammsaare oleks 1911. aasta kevadel kuu-poolteist Punasel Lagedal viibinud ja siis Koitjärvele tagasi sõitnud. Arvatavasti on A. Martin, kes käis Punasel Lagedal korduvalt, kuulnud Tammsaarest mitte 1911. a., vaid hiljem. Ka ei teadnud Kaukaasias ükski meie poolt usutletud isik, et Tammsaare oleks Punasel Lagedal olnud juba 1911. aastal.

J. Murumets, kellega koos A. Martin olevat käinud 1911. a. vaatamas kohta, kus Tammsaare peatus, ja kes oli Punasel Lagedal kirjaniku lähemaks sõbraks, ei räägi oma 1945. a. avaldatud mälestustes sõnagi, et Tammsaare oleks Kaukaasias viibinud juba 1911. a.⁵ A. Martini väide, et ta 1911. a. nägi lauda, millel Tammsaare oma miniatuure kirjutas, ei taha samuti paika pidada, sest autor ise on Punasel Lagedal loodud miniatuurid dateerinud aastaga 1912.

Lõunas ei õnnestunud meil andmeid saada V. Buki elu kohta sellal, kui ta Kaukaasias esmakordselt viibis, küll aga jutustati üht-teist tema tööst kooliõpetajana

¹ A. Loo ring, A. H. Tammsaare üliõpilasaastad. «Looming» 1938, nr. 1, lk. 57—58. K. Mihkila, A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu, 1938, lk. 74.

² «Noorte Hääl» 1. III 1945, nr. 26.

³ «Edasi» 15. VI 1958, nr. 117.

⁴ J. Kirkmann (hilisema nimega J. Murumets) oli pärast 1905. a. revolutsiooni sunnitud Eestist lahkuma ning töötas a. 1909—1915 Punase Lageda eesti asunduse ministeeriumikooli juhatajana ja hiljem pedagoogina Nõmmel. Ta oli ka ajalehede kirjasaatjaks.

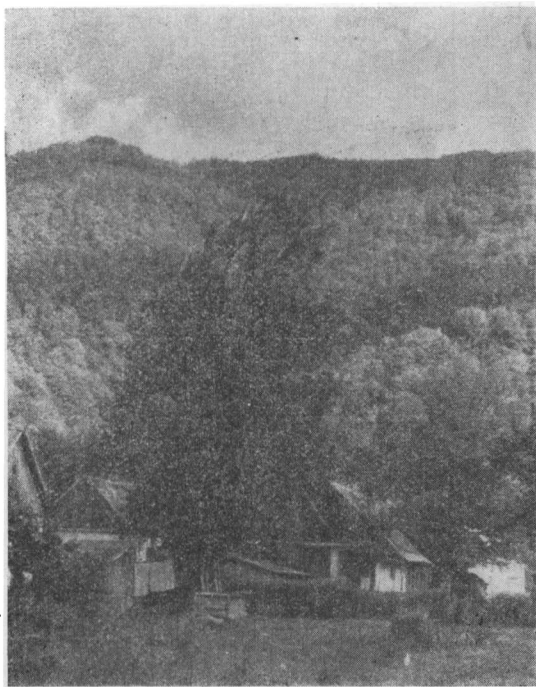
⁵ «Noorte Hääl» 1. III 1945, nr. 26.

1920-ndate aastate keskel. Ka olevat ta ühes eestikeelses Siberi ajalehes avaldanud jutustuse Punase Lageda kooliõpilaste elust.⁶ Ainult A. Ingermaa, kes elab praegu Tallinnas, mäletab, et V. Buk olnud kas 1912. või 1913. a. M. Türkeli juures sulaseks, elanud tagasihoidlikult ega väljendanud kuidagi oma poliitilisi seisukohti.

Et Tammsaare oli 1912. a. algul veel Eestis, seda kinnitab teade toleaeegses ajakirjanduses. Nimelt käis Tammsaare 19. veebruaril «Estonia» teatris H. Ibseni «Metsparti» vaatamas ja kirjutas sellest järgmisel päeval arvustuse «Mõjud ja muljendid Ibseni «Metspardilt»»⁷.

Tõenäoliselt algas A. H. Tammsaare Kaukaasia-reis 1912. a. märtsi algul. Ta sõitis Peterburi, Moskva, Tuula, Rostovi ja Novorossiiski kaudu Sotši, kuhu jäi peatuma mitte kolmeks-neljaks kuuks⁸, vaid ainult kaheks kuuks, sest ta sõitis siit edasi maikuu lõpul.

Sotšis üüris Tammsaare 60 rubla eest kuus toa võõrastemajas, mitte sanatooriumis. Arstide kontrolli all oli ta aga pidevalt. Võõrastemaja asus kõrgel mäel, otse

Nurgake Punase Lageda külast.

maja all oli sügav org, selle põhjas vulises rahulik ojake, mis vihmade ja tormide ajal raevukalt kohises. Oja saarekesel kasvas hiiglapuu, mille all ööbis töölisi, kes laulsid õhtuti tule ümber pikutades omapäraseid Kaukaasia laule.⁹

Sõit Sotšist Punasele Lagedale jätab kustumatu elamuse. Algul lookleb kurvide rohke maantee mööda järske mäekülgi, kusjuures paremal pool helgib ja sillerdab Must meri. Adleris aga pöördub tee otse mägedesse ja läheb üle 50 kilomeetri mööda Mzõmta jõe orgu. Kohati on tee raiutud järsku kaljuseina, kusjuures 50—60 meetrit allpool kohiseb Mzõmta, ülalt aga ähvardavad kaela langeda paarisaja meetri kõrgused kaljumürakad.

Kolm kilomeetrit Krasnaja Poljana linnakesest, kus varem elasid peamiselt kreeklased, asubki maalilises mägedevahelises orus Punase Lageda eesti küla ehk Eesti Rohuaiake. Asundust ümbritsevad tihedalt

puude ja põõsastega kaetud mäeküljed lõpevad alpi aasade ning paljaste tippudega. Ümbruskonna kõrgeim tipp — 2455 m kõrgune Aigbe — on majesteetlik oma lumise harjaga.

Punasel Lagedal otsisime üles küla põlise elaniku — 78-aastase Anna Rootsi, kes jutustas väga huvitavalt esimeste eestlaste vaevarikast teekonnast 1886. aasta septembris Kubanimaa Altmäe ja Kalmiku asundusest üle kõrgete ning raskesti läbi-

⁶ Teade saadud M. Baumbergilt ja tema tütrelt.

⁷ «Päevaleht» 22. II (6. III) 1912, nr. 43.

⁸ K. Mihkla, eelmainitud töö, lk. 75.

⁹ A. H. T., Musta mere rannalt. «Aeg» 8. (21.) XI 1912, nr. 128, ja 15. (28.) XI 1912, nr. 131.

tavate mäeahelikkude siia Mzõnta jõe orgu. Uue elu rajamisel esinenud raskustest rääkis ta, et näit. soola ja seemnevilja hankimiseks tulnud ette võtta rohkem kui 50-kilomeetrine jalgsimatk üle mägede.

Sel ajal, kui A. H. Tammsaare viibis Punasel Lagedal, elas seal 36 peret eestlasi. Peamiseks sissetulekuallikaks olid viljapuuaiad, kus kasvatati kirsse, mureleid, pirne, õunu, kreeka pähkleid jm. Mäekülgedel kasvasid kastanite ja tammede kõrval ka tohutu suured metsikud õuna- ja pirnipuud. Need andsid 6–7 tündrit vilja, mida sügisel kuivatati erilistes kuivatusahjudes, nn. susnides. Põldu oli külas vähe ja seal kasvatati peamiselt kartulit ning maisi. Punase Lageda eestlaste elust ja nende mitmesugustest kommetest jutustab ka Tammsaare oma 1912. a. ilmunud reisikirjas. Muu hulgas märgib ta sealsete jahimeeste seiklusi karu- ja tuurajahil ning räägib, kuidas maisitölvikute valmimise ajal tulnud meestel õitsil käia, et kaitsta põldu karude eest.¹⁰

Kui küsisin L. Nahkurilt, kas ta mäletab midagi meid huvitavast kirjanikust, sain järgmise vastuse:

«Siin käis üks Tallinna mees ja küsis taga ikka Tammsaaret ja Tammsaaret. Ei mina ole niisugust nime siin külas kuulnudki. Aga seda Hansenit, keda Teie küsite, mäletan küll. Ta oli vaikne meesterahvas, ravis ennast siin enne esimest sõda terve suve ja kirjutas meist pärast veel leheski.»

Järgnevalt tutvusime majaga, kus Tammsaare 1912. aasta suvel puhkas. See on üks küla suuremaid maju ja praegu asub siin Adleri rajooni Mitšurini-nimelise kolhoosi lasteaed. Hoone on küllaltki hästi säilinud, kuid lahtine rõdu, kus on tehtud foto Tammsaarest, on ümber ehitatud kinniseks. Oues kasvas suur puu, mille all Tammsaare armastas lugeda ja kirjutada.

Üksikasjalisemate andmete saamiseks tuli meil sõita Abhaasi ANSV piirilinnakesse Lesselidzesse ehk «Konnalinnas», nagu kohalikud eestlased asulalt selle kunagise konnarohkuse tõttu nimetavad.

Siin elavad naabritena kaks endist Punase Lageda elanikku - Amalie Kirkmann ja Anna Vaarmann, kellelt kirjutasime üles rohkesti mälestusi. A. Vaarmann oli selle maja perenaiseks, kus ravis end Tammsaare, kuna A. Kirkmann on kirjaniku lähima vestluskaaslase — kooliõpetaja Johannes Kirkmanni abikaasa. Imestama peab 76-aastase A. Kirkmanni head mälu ja tohutut laulurepertuaari. Kirjutasime temalt üles mitmeid 1905. aasta revolutsiooni ajal Järvamaal loodud laule.

Korteriperenaine Anna Vaarmann pannud igal hommikul kruusi sooja piima Tammsaare akna peale ja valmistanud talle ka sooja toitu. Hiljem saatnud Tammsaare A. Vaarmannile tänutäheks kaks oma teost, milles olnud ka lühike pühendus.

Tammsaarel oli kaasas palju mitmes keeles raamatuid. Ta luges, õppis inglise keelt, õpetas J. Kirkmannile saksa keelt ja viiulimängu, eelistas värskes õhus viibida ning jalutada. Külas liikus ta harva, kuid jutustusi rahva igapäevasest elust, kommetest ja perekondlikest sündmustest kuulas huviga. Sageli vestles ta J. Kirkmanniga kirjandusest, usust ja poliitilistest sündmustest.

Küsimusele, millal Tammsaare Punasel Lagedal viibis, vastasid mõlemad usutletavad kindlalt, et 1912. aastal, sest siis sündinud mõlemal naisel poeg. Tammsaare olevat tulnud juuni alguses ja jäänud sinna vähemalt septembri lõpuni, kusjuures ta oli hästi paranenud. Ta olevat väga täpselt kinni pidanud arstide ettekirjutustest.

Tammsaarega samal ajal ja samas majas elasid lühemat aega ka helilooja Miina Härma ja keeleteadlane Karl Leetberg. Miina Härmat mäletasid mõlemad naised väga soojalt. Härma oli õpetanud kohalikule segakoorile kolm uut laulu ning lavastanud kaks näidendit. Jaanipäeval kantud ette Koidula «Säärane muik», milles A. Vaarmanni ja J. Juudase kinnituse järgi olnud tegelaseks ka Tammsaare. Pärast etendust tantsinud Tammsaare liiga hoogsalt, mistõttu tal tekkinud verejooks kopsust.¹¹

¹⁰ A. H. T., Punase Lageda Eesti asundus. «Päevaleht» 20. X (2. XI) 1912, nr. 244.

¹¹ Teade saadud A. Ingermaalt.

A. Kirkmann jutustas, et Tammsaare, Härma ja Leetberg olid tema poja vade-reiks. Kui nime otsimisel küsitud ka Tammsaarelt nõu, vastanud see naljatoonil: «Kui tahate head nime panna, siis pange Anton.» Poiss ristitigi Karl Antoniks, s. o. talle pandi mõlema vaderi nimed. K. Mihkla raamatus «A. H. Tammsaare-elutee ja looming» avaldatud foto¹² Tammsaarest koos M. Härma ja Kirkmannide perekonnaga ongi tehtud Kirkmanni poja ristsetel 1912. a. 29. juulil Punasel Lagedal Vaarmanni talu rõdul.

A. Kirkmann mäletab, et Tammsaare oli juba siis ateist ning ei sallinud vaimulikke ega ristiusku. Kirjanik oli talle jutustanud, et katkestas Eestis vahekorra neiuga, kes ei tahtnud abielluda ilma kirikliku laulatuseta. Tammsaarel oli tekkinud väike konflikt isegi Novorossiiski saksa koguduse pastori H. Girgensohniga, kes

Maja Punase Lageda külas, milles elas A. H. Tammsaare (otsmises toas rõdu kõrval).

käis paar korda aastas ka Punase Lageda eestlaste juures kiriklikke kombetalitust pidamas. Girgensohn oli endine Rapla kirikuõpetaja, keda tegi kurikuulsaks ta julmus ülestõusnute vastu 1905. aastal.

Sama Girgensohn hakanud M. Härma ja K. Leetbergiga rääkima saksa keeles, kuigi toas oli ka neid, kes sellest aru ei saanud. Tammsaare teinud pastorile ettepaneku kõnelda eesti keeles ja kui viimane sellele ei reageerinud, läinud kirjanik protestiks koos J. Kirkmanniga toast välja.

Punase Lageda ilus ümbrus innustas Tammsaaret jätkama miniatuuride loomist. Siin valmis, kui tervis paremusele pöördus, 1912. a. suvel üks tema kaunimaid lühipalu «Poiss ja liblik». J. Murumets väidab, et Tammsaare on arstide ja tema keelust hoolimata Punasel Lagedal tõlkinud «Päevalehe» jaoks kõhuka romaani «Julianus Taganeja», mille eest saanud toimetaja G. E. Luigalt 100 rubla.¹³

Teatavasti ilmus Dmitri Merežkovski ajalooline romaan «Julianus Taganeja» esmakordselt Anna Haava tõlkes (ajalehe «Elu» 1908. a. nr-tes 1—78 pealkirja all

¹² K. Mihkla, eelmainitud töö, lk. 33 kõrval. — Pildil on 1. reas M. Baumberg (A. Kirkmanni ema), M. Härma, A. Kirkmann, süles väike Karl Anton, J. Kirkmann ja F. Kirkmann. Teises reas A. H. Tammsaare ja L. Hermann.

¹³ «Noorte Hääl» 1. III 1945, nr. 26.

«Julian Apostata...»). Uus tõlge avaldati 1913. a. «Päevalehes» (nr. 1—82) ja selle lisalehes «Aeg» (nr. 1—41), kusjuures tõlkija nime ei märgitud. Sama ladu on kasutatud 1913. aastal, millal teos ilmus J. Ploompuu kirjastusel eri raamatuna. A. Sokolovi ülevaate lisas on teose tõlkijaks nimetatud A. Ploompuud.¹⁴

Kellel on õigus? Lahendust ei andnud isegi Kirjandusmuuseumi bibliograafia osakond, sest «Päevalehes» ja «Ajast» avaldatud tõlget pole siin üldse registreeritud.

Tõlkija nime selgitamiseks tuli läbi lehitseda hulk «Päevalehe» numbreid. Vastus leidis tellimiskoolutuses: «Uuest aastast hakkab «Päevalehes» ja «Ajast» D. Mereshkowskiki kuuluse roman «Julianus Taganeja» A. H. Tammsaare tõlkes ilmuma. (Nimetatud jutt oli 1912-eks aastaks kavatsatud ja ette valmistatud, aga et sõjaroman «1812» pikemale venis kui esialgul arvatud, siis ei olnud esimest enam võimalik tuua.)»¹⁵

Sellele leidis kinnitust väide, et teose tõlkis A. H. Tammsaare Punasel Lagedal.

Kaukaasias viibides tõlkis A. H. Tammsaare ka populaarteadusliku raamatu «Looduse imed» I osa, mis jagati kingituseks ajalehtede «Päevaleht», «Aeg» ja «Koit» ettetellijatele 1913. a. juunis, sest sama aasta 27. aprilli «Päevalehest» (s. o. vähemalt kuu aega enne tõlkija tagasiõudmist) loeme, et teosest on trükitud juba 96 lehekülge.

1912. a. sügisel sõitis Tammsaare kuivatatud pirnide koorma otsas Adlerini¹⁶ ja seal diližansi ja laevaga Suhhumi, kuhu ta jäi kogu talveks. A. Martini arvates viibis Tammsaare Suhhumi dr. Koško pansionis, kus arstina töötas Tartust pärit olev silmapaistev kopsuhaiguste eriarst dr. Schulz. Et viimane ravis Tammsaaret, seda kinnitab ka J. Murumets oma mälestustes. Dr. Koško pansionis töötasid mitmed eestlastest põetajad ja raviasutust varustas toiduainetega Estonia küla.¹⁷

Pärast lühiajalist tutvumist Suhhumi, Estonia küla ja Batumiga jõudsimel Tbilisis. Gruusia pealinn on eesti kultuurilooja mitme niidi kaudu seotud. Seal töötas sõjaväearstina eesti rahvusliku liikumise aja tegelane Paul Blumberg, pikemat aega oli seal gümnaasiumiõpetajaks J. R. Rezoldt, kelle «Kaukaasia kirjad» (avaldatud «Eesti Postimehes» 1879. a. ja hiljemgi) meelitasid Kaukaasiasse välja rändama paljusid eestlasi. Ka E. Bornhöhe on siin pedagoogiametit proovinud.

1913. aasta algul viibis Tbilisis paar kuud A. H. Tammsaare. Siit tegi kirjanik lühiajalise matka ka Karsi linna juures asuvasse eesti külla. Salmes ja Lesselidzes õnnestus meil kohata endisi Karsi Uus-Estonia asunduse elanikke Jaan Steinbergi ja Maria Veberit, kes jutustasid huvitavaid üksikasju selle küla elust. Uus-Estonia küla elanikud, kelle hulgas 1913. a. paiku oli 300 eestlast, evakueeriti Esimese maailmasõja ajal Salmes külla ja mujale. Karsi lähedal valitsenud hoopis karmim kliima (talvel üle 30° külma, suvel põuad), mistõttu siin ei kasvanud lõunamaiseid puuvilju. Nagu Eestiski kasvatati siin teravilja ja peeti veiseid. Majad olid madalad ja savist, ilma katusteta, poolest saadik mäekülgedesse kaevatud. Sellisena nägi küla omal ajal A. H. Tammsaare.

Tbilisist viis meid moodne kiirbuss maalilisele Gruusia sõjateele, kusjuures tee läks isegi läbi lumepiirkonna. Päevaga läbisime paar autonoomset vabariiki ning õhtuks jõudsimel Kislovodski, mis oligi meie viimaseks peatuskohaks. Kislovodskis lõppes ka Tammsaare aasta ning kaks kuud kestnud Kaukaasia-reis, nagu tõendab 18. mail 1913. a. vend Jüri Hansenile siit saadetud postkaart.

Matka kestel kuulsime palju huvitavat Kaukaasia eestlaste ajaloost ja tänapäevast, tutvusime sealsete eestlaste elu-olu, tavade, haridus- ja kultuurieluga.

E. TEDER

¹⁴ A. Sokolov, Ülevaade vene kirjandusest. Tartu, 1935, lk. 65.

¹⁵ «Päevaleht» 20. XII 1912 (2. I 1913), nr. 294, ja 22. XII 1912 (4. I 1913), nr. 296.

¹⁶ A. H. T., Musta mere rannalt. «Aeg» 8. (21.) XI 1912, nr. 128.

¹⁷ Teade A. Martinilt.